

EESTI KUNSTIAKADEEMIA
Kunstikultuuri teaduskond
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond

Ksenia Tarassova

EHITUSMÄÄRUSED LINNAPILDI KUJUNDAJANA 19. SAJANDI ALGUSEST TSAARIAJA LÕPUNI

2009/2010. õ-a. Arhitektuuri konserveerimise ja restaureerimise täiendkoolituse lõputöö

Tallinn 2010

Eessõna

Antud lõputöö on teatud lähtepunktiks minu tulevase magistritöö jaoks, mille teemaks on ehitusmäärused linnapildi kujundajana 19. sajandi algusest tsaariaja lõpuni. Kuna teema tähendab väga suure hulga materjali läbitöötamist ja kriitilist süstematiseerimist, alustan selle uurimist varakult, et teha tutvust võimalike kirjandusallikatega, ennekõike Tallinna kohta. Käesolev töö on ettevalmistav etapp magistritööle ning püüab pigem viidata tähtsamatele asjaoludele ning hinnata tegevusvälja.

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Ajaloolisest linnast ratsionalistlikuks linnaks	5
1.1 utoopia + ajalugu = arhitektuur	5
1.2 Tallinn 19. sajandi I poolel	6
1.3 Tallinn 19. sajandi II poolel	9
Kokkuvõte	12
Kasutatud kirjandus	13

Sissejuhatus

„Arhitektuur ei koosne üksnes arhitektuurist,“ kirjutas Juri Lotman, rääkides sellest, et linna arhitektuurimaastik on alati mingisuguses dünaamilises suhteseoses arhitektuuri-väliste teemadega. „Siinkohal on võimalikud kõige mitmesugusemad nihked ja keerulised dialoogid.“¹

Üks võimalus linnaruumi olemusele läheneda on vaadelda seda kui teatud normide ja piirangute mõju tulemust. Linnapilt on sellises käsitluses midagi konkreetset ja käegakatsutavat, materiaalist: linna kuju või jaotus, hooned.

Võimu ja linnaruumi omavahelised suhted, nagu igasugused suhted üldse, on väga kompleksed ja sageli ebastabiilsed. Raskendav asjaolu on seegi, et linn ise uurimisobjektina on küllalt keerukas. Linnaehituslike regulatsioonide teema sellest aspektist sobib hästi kokku võrdlev-sisulise analüüsi meetoditega, kuna selline lähenemine hõlbustab tunduvalt keeruliste protsesside ja süsteemide käsitlemist.

Saamaks teatavat süstemaatilisust magistritöö teema võimalikult mitmekülgselt analüüsimiseks alustasin olemasolevate kirjandusallikate läbitöötamisega et hinnata, kui suur oli uuritava perioodil regulatsioonide osatähtsus. Keskendusin eelkõige sellele, mismoodi muutus Tallinna linnapilt 19. sajandi jooksul.

Läbiloetud kirjandus pakub omamoodi kontsentraadi, mida on võimalik analüüsida – klassifitseerida ja seejärel püüda leida seaduspärasusi.

---

¹ Ю. Лотман, Архитектура в контексте культуры. – Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000, lk. 678.

1. Ajaloolisest linnast ratsionalistlikuks linnaks

1.1 utopia + ajalugu = arhitektuur

Semiootik Juri Lotmani sõnutsi tähendab linnaruum ühelt poolt kodeeritud teksti ning teiselt poolt teatud määral ka elusorganismi, kuna kõik linnad-tekstid kasvavad ja kontakteeruvad ümbruskonnaga, piltlikult öeldes elavad nad oma elu ise. Sellisena on linnapilt otsekui inimnägu – ühest küljest on selle ilme paratamatult muutlik, teisest küljest säilib selles ikka mingi hulk iseärasusi.

Lotmani määratluse järgi loovad arhitektuurile konteksti kõige üldisemas plaanis – utopia ja ajalugu.² Utopiliste tungide olemasolu on mingis mõttes arhitektuuri vältimatu osa, kuna nad representeerivad inimeste igavesi muutumatuid ideid paremast või õigemast elust. Samas avalduvad arhitektuuris ka vastupidised tendentsid – ta justkui kaldub normidest vabastamisele ning organiseerimatusse. Üks ettekirjutisest üleastumine viib teiseni ja sel viisil ei allu arhitektuuri ajalugu mingile ühtsele plaanile – moodustub hoopis midagi muud.

Eelneva saab kokku võtta mitmesse järeldusse. Kõigepealt, normid toovad kaasa teatud linnapildi. Teiseks mõjutab arenev elu üsna oluliselt ise nii majade väljanägemist kui ka ruumi tervikuna. Lõpuks, linna kui semiootilise süsteemi toimimiseks on seaduspärase ja juhusliku antiteesi olemasolu hädavajalik, millele viitab ka Lilian Hansar: „Kuigi ajalooline ja arhitektuuriline mitmekesisus ning sellest tulenev tähenduslikkus on saanud enesestmõistetavaks, võib mitmekesisuse allikast saada kaose generaator, kui ei asuks tööle ka vastassuunalised struktuurid. Seega on seadusandlikud kaitseregulatsioonid tasakaalu säilitamiseks vajalikud.“³

---

² Samas, lk. 680.

³ L. Hansar. (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009, lk. 17-31.

1.2 Tallinn 19. sajandi I poolel

19. sajandi algul, keiser Aleksander I valitsusajal (1801–1825) pöörati Vene impeeriumi linnades palju tähelepanu üldisele elukeskkonna parandamisele.⁴ Vastavalt sellele kehtestati ka Tallinnas kui Tsaari-Venemaa kubermangulinnas 1810. aastal tüüpfassaadide kohustus eraehitusele, mille aluseks said tüüpfassaadide kogumikud ehk nn. nädisalbumid. Kuna Epi Tohvri on enda magistritöös põhjalikult käsitletud esimesi tüüpfassaade kogumikke, puudutakse seda teemat käesolevas töös vaid pinnapealselt.⁵ Tähelepanu väärrib asjaolu, et esimesed 1809.–12. aastate tüüpalbumid olid suhteliselt kompromissitud, esikohal oli unifitseeritus, st. linna ühtlaselt range klassitsistlik ilme. Tuleb märkida, et Aleksander I, eriti aga temale järgnev keiser Nikolai I (1825–1855) tundsid üldiselt erilist huvi kõige sõjaväelise või ranget sõjaväelist korda meenutava vastu.⁶ Eks see seletab ka nende ettevõtmisi arhitektuuripoliitikas.

Huvitaval kombel ei toonud 19. sajandi algul fassaadieeskujude kehtestamine praktiliselt mingeid muudatusi Tallinna arhitektuurisituatsiooni. Tallinn nägi tollal endiselt välja nagu tüüpiline keskaegne saksa linnake. Kinnitust sellele annavad muu hulgas ka arvukad 1820–ndate aastate venekeelsed reisiraamatud.⁷ Kubermanguvalitsusele esitatud aruannetest selgub, et 1810. aastal ehitati Tallinnas fassaadieeskujude järgi ainult 4 maja, 1811., 1814. ja 1815. aastal 3 maja, 1812., 1816. ja 1817. aastal ei ehitatud aga tüüpfassaadidega ühtegi maja.⁸ Peamiseks põhjuseks tundub olevat majanduselu langus. Ehitustegevuse intensiivsus oli tollal

---

⁴ E. Tohvri. Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel. – Ehituskunst nr. 36/37. Tallinn: Eesti Arhitektide Liit, 2003, lk. 36.

⁵ E. Tohvri. 1809.-12. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskond. Magistritöö. Tartu 2002.

⁶ С. Исаков, Т. Шор. Властители Российской Империи на эстонской земле. Таллин: Aleksandra, 2009, lk. 103.

⁷ Nt. А. Бестужев. Поездка в Ревель. – Санкт-Петербург, 1821;
П. Свиньин. Моя поездка в Ревель. – Отечественные записки № 95. Санкт-Петербург, 1828, lk. 536-537.

⁸ H. Üprus. Tallinn aastal 1825. Tallinn: Kunst, 1965, lk. 9.

Tallinnas küllaltki ebaühtlane.⁹ Eeslinnades ehitati ehk suhteliselt palju, need olid aga väikesed mittemidagiütlevad puumajad.¹⁰

Kuna 19. sajandi algul kuulus Tallinn Tsaari-Venemaa kindlustatud linnade hulka, siis kaitse tagamiseks võis linnas ehitada ainult Inseneride Komando loal. Nii näiteks pöördus 1819. aastal Tallinna komandant kindralleitnant Gregor von Berg sõjaministeeriumi inseneriosakonna ülema ins. Oppermanni poole, teatades talle, et Tallinnas oli tol suvel palju ehitatud ilma loata ja fassaadinõudeid ignoreerides. Reaktsiooniks sellele moodustas Eestimaa kindralkuberner Paulucci erikomisjoni, et ehitustegevust paremini organiseerida.¹¹

Sellest ajast peale suruti Tallinna ehitustegevust üha enam ja enam ettekirjutiste raamidesse. 14. aprillil 1825. aastal anti välja uus, Paulucci poolt kinnitatud ehitusmäärus.¹² Terve rida edaspidiseid muudatusi Tallinna linnapildis on tingitud just sellest 1825. aasta ehitusmäärusest.

Uus ehitusmäärus koosnes 95 paragrahvist ning reglementeeris üksikasjalikult kogu linnaehitusliku korra nii vanalinnas kui ka esmakordselt eeslinnades.¹³ Tähelepanu oli pööratud nii ehitiste tuleohutuse ja heakorra nõuetele kui ka arhitektuurile. Majade, tarade ja väravate ehitamisel tuli järgida kehtestatud tüüpfassaade. Lisaks pidi kubermangu arhitekt nüüd ehitatava fassaadijoonise üle vaatama ning kinnitama. 1820. aastatel oli selleks Johann D. Bantelmann, 1830. aastatel Johan Schelbach, 1840.–50. aastatel Christoph August Gabler.

Etterruttavalt tuleb öelda, et Tallinna vanalinna kitsad kinnistud ei võimaldanud nimetatud tüüpfassaadidest rangelt kinni pidamist, neid püüti võimalikult kohandada kohalikele tingimustele. Tihtipeale sai uus klassitsistlik fassaad vanale n-ö "peale kleebitud", jättes gootilikud konstruktsioonid sageli puutumata. Arhiivides leidub suur hulk ümberehitusplaane,

---

⁹ R. Pullat. Eesti linnad ja linlased. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk. 29.

¹⁰ H. Üprus. Tallinn aastal 1825. Tallinn: Kunst, 1965, lk. 8.

¹¹ Samas, lk. 9.

¹² Samas, lk. 9.

¹³ E. Alamaa, A. Kivi. Tallinn. Linna asustus- ja ehitusajaloolisi materjale seitsmes köites. Kd. VI. Tallinn: RPI Eesti Projekt, 1966, lk. 50-60, 347-399.

mille autorsus kuulub eelkõige kubermanguarhitektide J. Schelbachile ja A. Chr. Gablerile. Just neil aastakümneil teostati Tallinna vanalinnas kõige rohkem ümberehitusi.¹⁴

1840. aastatel avaldati uued näidisfassaadid, mis olid eelmistega võrreldes klassitsismi kaanonist tunduvalt vabamad. Nii näiteks oli mitmetes lahendustes juba arvestatud võimalusega majades sisse seada äri, kohvik või töökoda. Projekte oli juba arvuliselt rohkem ning inimestele anti võimalus valida teatud hulga fassaadide seast selline, mis vastaks nende nõudmistele.¹⁵

1825. aasta ehitusmäärus kohustas samuti kõiki majavaldajaid oma krundi ulatuses rajama korralikke kõnniteid. Tuli eemaldada mitte ainult etikuid, vaid ka kontraforsse ja kaubaputkasid hoone ääres. Kuid vaatamata sellele oli kaugele tänavale ulatuvate treppide ja etikute arv linnas veel suur. Nende eemaldamise uueks tähtjaks anti 1833.aasta.

Ühest küljest kitsendas 1825. aasta ehitusmäärus rangelt ehitustegevust eeslinnades. Nii näiteks olid kindlustusi ümbritsevad alad jaotatud nelja vööndisse, kus oli täpselt määratletud, milliseid ehitisi võib ühes või teises piirkonnas rajada. Teisest küljest aitas ehitusmäärus suuresti kaasa agulite korrastamisele. Eeslinnade peatänavate äärde ehitatavad elamud pidid asetsema peafassaadiga ühel tänavajoonel ning ette oli määratud nende omavaheline kaugus. Hoone projekt tuli kooskõlastada ehitusosakonnas. Ehitustegevuse kontroll kuulus ehitusmääruse alusel politsei, linna maamõõtja ja arhitekti töövaldkonda.

1840–ndatel ehitustegevus Tallinnas elavnes märgatavalt. Lähtudes transpordi vajadustest hakati lammutama liiklust takistavad linnaväravad. 1842–43. aastal lammutati Vana-Viru tänaval asunud Viru väravad ning 1849. aastal Karja väravad Harju tänaval.¹⁶ 1845. aastal algasid suuremad ehitustööd Vene turul (Viru väljakul). Elav ehitustegevus Tallinnas jätkus kuni Krimmi sõjani (1853–1856) ning sõja lõppedes algas taas.

---

¹⁴ H. Üprus. Tallinn aastal 1825. Tallinn: Kunst, 1965, lk. 9.

¹⁵ Е. Белецкая, Н. Крашенникова, Л. Чернозуова, И. Эрн. Образцовые проекты в жилой застройке русских городов 18-19 вв. Москва: Госстройиздат, 1961, lk. 170.

¹⁶ K. Hallas. Historitsism Tallinnas. Arengujooni ja tendentse. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk. 274.

1.3 Tallinn 19. sajandi II poolel

11. jaanuaril 1858. aastal anti Tallinna kindlustused linnale faktiliselt üle. Kindlustuste lammutamine kestis umbes kümme aastat. Suuremad bastionid muudeti puisteedeks ja parkideks. Nüüd lubati ka väljaspool linnamüüri asetsevais eeslinnades kõikjal püstitada kivimaju, mis seni kindlustuste vööndi läheduses olid strateegilistel kaalutlustel keelatud.¹⁷

1858. aastal kaotati näidisprojektidest kinnipidamise kohustus. Karin Hallas väidab, et sisuliselt tähendas näidissassaadidest loobumine üleminekut reguleerivalt ehituspoliitikalt nn. negatiivsele reguleerimisele keeldude süsteemi abil. Et aga keelud puudutasid peamiselt ehitustehnilist ja tulekaitset külge, siis tähendas see olulisi vabadusi arhitektuuris.¹⁸

1864. aastal kustutati Tallinn merekindluste nimekirjast, samal aastal likvideeriti ka Komandantuur. Linna demilitariseerimisega kaasnes 1864. aasta kubermanguvalitsuse ehitusametite reorganiseerimine, kusjuures nende funktsioone ja õigusi tunduvalt piirati. Ehituskomisjon asendati ehitusosakonnaga, mida asus juhtima kubermanguinsener (1865. aastal oli selleks A. v Schön).¹⁹ Uue ehituskorralduse loogiliseks tulemuseks sai konkursside praktika levik.

Tugeva impulsi Tallinna ehitustegevusele andis 1870. aastal Paldiski-Tallinna-Peterburi raudtee avamine. Nii näiteks ehitati 1872. aastal vanalinnas 2 uut hoonet ja ehitati ümber 9 ning eeslinnades 31 uut hoonet ja 1 ümberehitus. 1876. aastal olid samad arvud vanalinnas 12 ja 20 ning eeslinnades 275 ja 2.²⁰

---

¹⁷ R. Pullat. Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871-1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk. 20.

¹⁸ K. Hallas. Historitsism Tallinnas. Arengujooni ja tendentse. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk. 278.

¹⁹ Samas, lk. 278.

²⁰ E. Alamaa, A. Kivi. Tallinn. Linna asustus- ja ehitusajaloolisi materjale seitsmes köites. Kd. VI. Tallinn: RPI Eesti Projekt, 1966, lk. 76.

Dmitri Bruns toob välja, et 19. sajandi viimasel veerandil määras vanalinna ümbritseva ala linnaehituslikku arengut 23. juunil 1876 keiser Aleksander II (1855–1881) poolt kinnitatud plaan.²¹ Plaan käsitles ajaloolise bastionivööndi maa-alade planeerimist, uute ehituskvartalite rajamist ja linnamüüri läbimurret.

1870.–80. aastatel lisandus Tallinna suur hulk tööstusettevõtteid: Balti raudtee peatehased (1870), sadamatehas (1870), hiljem A. M. Lutheri Vineeri- ja Mööblivabrik (1883) jt. Tööjõumahuka tööstuse kasvamine tõi endaga kaasa korterikriisi, mis omakorda viis uuendustele ka arhitektuuris, ehitustegevuses ning linnaplaneeringulises kujunemises. Kuna linn ja tööstussektor olid tööliste eluaseme probleemide lahendamisel suutmatud, hakkas korterikriisile leevendust pakkuma peamiselt eesti soost väikekodanlus, ehitades ühe- ja kahekorruselisi üürimaju kõige kättesaadavamast materjalist – puidust.²²

Vastavalt vajadusele ja võimalustele ehitas omanik ühele krundile üksteise taha mitu hoonet: esimene tänavajoonele ja selle taha teise üürimaja, et ostetud krundi ökonoomsemalt ära kasutada. Massilist ehitustegevust püüti reguleerida vastavate määrustega aastatel 1880 ja 1883.²³ Aastal 1893 täiendati tuleohutuseeskirju, mis tõi kaasa kitsendusi seni valitsenud koridorelamu plaanilahenduses. Eeskirjas nõuti, et teise korruse korteritel peab olema kaks otseväljapääsuga treppi.²⁴

1880. aastatel keisri Aleksander III valitsemisajal (1881-1894) algas intensiivne venestamine, mis avaldus ka arhitektuuris. Karin Hallas juhib tähelepanu, et selle esimeseks märgiks võib pidada kabelit Vene turul. 1900. aastal valmis Aleksander Nevski katedraal, mis sümboliseeris üheselt tsaaririigi võimukust ja ideoloogilist survet Baltimaadele.²⁵

---

²¹ D. Bruns. Tallinn. Linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus, 1993, lk. 93.

²² A. Nool. Tallinnas 20. sajandi algul ehitatud tööliselamu. EKA Restaureerimisteaduskond. Magistritöö. Tallinn 2007.

²³ E. Tohvri. Eesti puistasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti Puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk. 85.

²⁴ E. Mäsak. Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870-1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1981, lk. 47-48.

²⁵ K. Hallas. Historitsism Tallinnas. Arengujooni ja tendentse. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk. 287.

1888. aastal viidi Balti kubermangudes läbi politseireform. Seoses sellega suurendati politsei arvulist koosseisu, kelle tööülesannete hulka kuulus muu hulgas ehituste esialgsete plaanide läbivaatamine, ehitusloa andmine ja edasisine ehitustööde järelevalve.²⁶

1883. aastal oli keelatud puumajade ehitamine eeslinnade suurde tänavate (Pärnu, Tartu jt. maanteed) äärde, 1897. aastatel lisandusid neile teised tänavad (Väike-Roosikrantsi, osa Kentmannist, Tatari jt.).²⁷

1890. aastatel hoogustus elamuehitus ja püsis kõrgseisus kuni Esimese maailmasõja puhkemiseni. Iseloomulik oli asustuse tihendamine ja uute elamurajoonide rajamine just suurettevõtete lähikonnas. Nii püüdsid iga ettevõtte töölised leida eluaseme võimalikult töökoha lähedal. Sel kombel kujunesidki aastatega iga ettevõtte või ettevõttegrupi ümber oma tööliste elurajoonid.²⁸

Põhimõtteliselt uueks nähtuseks 19. ja 20. sajandi vahetusel oli väljaspool raudteeringi olevate alade (Pelgulinn, Sikupilli, Kitseküla) kiire hoonestamine. Kui 1900. aastal oli Tallinnas 4924 elamut, siis järgmise 14 aasta jooksul tuli neid 2375 juurde ning 1914. aastal oli linnas ühtekokku 7299 elumaja.²⁹

Vaatamata üsnagi laiahaardelisele elamuehitusele eeslinnades, piirdus 19. sajandi lõpul ehitustegevus Tallinna keskosas põhiliselt vanalinnas olevate hoonete ümberehitamisega ning vaid üksikute uute püstitamisega.³⁰

---

²⁶ E. Tohvri. Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti Puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk. 85.

²⁷ K. Hallas. Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 8. Tallinn: Kunst, 1995, lk. 106.

²⁸ E. Mäsak. Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870-1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1981, lk. 16-17.

²⁹ D. Bruns. Tallinn. Linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus, 1993, lk. 96-97.

³⁰ Samas, lk. 91.

Kokkuvõte

Linnaehituslike regulatsioonide teema ei ole siamaani leidnud terviklikku käsitlemist. Teemasse süvenemisel on siiski suureks abiks A. Kivi ja E. Alamaa suur käsikiri Tallinna ehitusajaloolisest arengust. Tallinna välisilme muutuste kohta kirjutab üksikasjalikult H. Üprus (Tallinn aastal 1825). Tüüpfaasade ajastut käsitletakse raamatus „Образцовые проекты...“. D. Brunsi raamat Tallinna linnaehituslikust kujunemisest analüüsib põhjalikult eeslinnade ajalugu. Eeslinnade temaatikat on samuti puudutanud E. Mäsak (elutingimused eeslinnades). Täpsemaid statistilisi andmeid pakub R. Pullat (Eesti linnad ja linlased, Tallinnast ja tallinlastest). Tallinna tööliselamu kujunemislooga on tegelenud A. Nool. Abi on E. Tohvri mitmesugustest töödest (Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest jt.) Väga asjalikud on K. Hallase artiklid (Historitsism Tallinnas jt.). Ajaloolist lisainformatsiooni annavad mitmed venekeelsed kirjandusallikad (А. Бестужев, П. Свиньин, С. Исаков). Semiootilisi aspekte linnaruumis on käsitlenud J. Lotman ja L. Hansar. Kuigi ükski neist uurimustest ei tegele otseselt linnaehituslike regulatsioonide temaga, moodustavad nad kõik koos vajaliku tausta minu magistritöö edasiseks jätkamiseks.

Kasutatud kirjandus

Alamaa, E. Kivi, Aleksander. Tallinn. Linna asustus- ja ehitusajaloolisi materjale seitsmes köites. Kd. VI. Tallinn: RPI Eesti Projekt, 1966, lk. 50-60, 76, 347-399.

Bruns, Dmitri. Tallinn. Linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus, 1993, lk. 91, 93, 96-97.

Hallas, Karin. Historitsism Tallinnas. Arengujooni ja tendentse. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 7. Tallinn: Kunst, 1994, lk. 274, 278, 287.

Hallas, Karin. Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke uurimusi nr. 8. Tallinn: Kunst, 1995, lk. 106.

Hansar, Lilian. (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 19. Muinsuskaitse ja restaureerimise osakonna väljaanded 4. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2009, lk. 17-31.

Mäsak, Ene. Elutingimustest Tallinna eeslinnades 1870-1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1981, lk. 47-48.

Nool, Anni. Tallinnas 20. sajandi algul ehitatud tööliselamu. EKA Restaureerimisteaduskond. Magistritöö. Tallinn 2007.

Pullat, Raimo. Eesti linnad ja linlased. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk. 29.

Pullat, Raimo. Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871-1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk. 20.

Tohvri, Epi. Ühest sotsiaalutoopilisest eksperimendist Vene impeeriumi linnades 19. sajandi esimesel poolel. – Ehituskunst nr. 36/37. Tallinn: Eesti Arhitektide Liit, 2003, lk. 36.

Tohvri, Epi. 1809.-12. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskond. Magistritöö. Tartu 2002.

Tohvri, Epi. Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest. – Eesti Puitarhitektuur. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999, lk. 85.

Üprus, Helmi. Tallinn aastal 1825. Tallinn: Kunst, 1965, lk. 8, 9.

Белецкая, Елена. Крашенникова, Надежда. Чернозуова, Людмила. Эрн, Ирина. Образцовые проекты в жилой застройке русских городов 18-19 вв. Москва: Госстройиздат, 1961, lk. 170.

Бестужев, Александр. Поездка в Ревель. – Санкт-Петербург, 1821

Исаков, Сергей. Шор, Татьяна. Властители Российской Империи на эстонской земле. Таллин: Aleksandra, 2009, lk. 103.

Лотман, Юрий. Архитектура в контексте культуры. – Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2000, lk. 678, 680.

Свиньин, Павел. Моя поездка в Ревель. – Отечественные записки № 95. Санкт-Петербург, 1828, lk. 536-537.

Tiitellehe pilt – Raekoja plats. Tundmatu autor. Tallinna Linnamuuseum. Repro: H. Üprus. Tallinn aastal 1895. Tallinn: Kunst, 1965, lk. 7.